

voorstrevende industriële natie die zich ook nog handelsgrootmacht mocht noemen, was in de eerste helft van de negentiende eeuw domweg niet haalbaar.

De grote verdienste van Filarski is dat hij het proces van de toenmalige infrastructurele verbeteringen niet alleen helder in al zijn facetten analyseert én in beeld brengt, maar de bijdrage ervan tot de totstandkoming van het vroeg-moderne Nederland zeer genuanceerd weet te plaatsen. De auteur beheerst zijn stof als geen ander, doch kent zijn plaats. Hij biedt — vaak overtuigende — verklaringen aan doch beschouwt deze niet als alleen zaligmakend. De vele met elkaar in verband gebrachte details nodigen tot eigen conclusies uit. Veelal wordt de link met het heden bewust gelegd. Geschiedschrijving van de bovenste plank dus en nog eens — terecht — schitterend uitgegeven, hoewel ook weer niet té overdadig. Ik heb slechts één schoonheidsfoutje in deze meesterlijke studie kunnen ontdekken. Terwijl hij anders dan gebruikelijk onder de vele tabellen zelf geen bron vermeldt — die stopt hij moeizaam in voetnoten weg — beklagt de auteur op bladzijde 171 de veelal in oudere publikaties ontbrekende bronvermeldingen. Filarski hanteert een vlotte pen met de nodige ironie, doch dit heeft hij vast niet als een grap bedoeld.

J. F. E. Blasing

E. J. Fischer, ed., *Katoen voor Indië. Sociale ondernemers op het spoor naar vooruitgang 1815-1940* (Amsterdam: NEHA, 1994, viii + 173 blz., f27,50, ISBN 90 71617 84 X).

Negen opstellen van overwegend pas afgestudeerde Nijmeegse historici vormen deze bundel, die tot stand kwam in het verlengde van de geschiedschrijving over het Oldenzaalse textielbedrijf H. P. Gelderman & zonen, getiteld *Bestemming Semarang* (1991) door E. J. Fischer, J. L. J. M. van Gerwen en H. J. M. Winkelman.

Fischer en Van Gerwen schreven ook de inleiding van *Katoen voor Indië*. Daarin stellen zij, dat interessante thema's in de in opdracht vervaardigde bedrijfsgeschiedenissen vaak noodgedwongen buiten beschouwing blijven. Welnu, in deze bundel worden vier thema's nader uitgediept op basis van het rijke Geldermanarchief. Dat zijn achtereenvolgens: infrastructuur en economische ontwikkeling; investeringsgedrag; de Nederlands Oost-Indische markt en de relatie werkgever-werknemer.

Het eerste opstel van de bundel door P. Friesen en J. L. Notenboom is gewijd aan het thema infrastructuur en economische ontwikkeling, waarbij het accent ligt op de spoorweg Almelo-Salzbergen, die de stad Oldenzaal uit een economisch isolement haalde. De titel van deze bijdrage, 'Spoor naar vooruitgang', komt terug in de ondertitel van de bundel.

Het investeringsgedrag van Gelderman is door S. Th. A. Roemaat aan een nader onderzoek onderworpen. Hij onderkent voor de periode 1860-1914 drie verschillende fasen, waarin de onderneming zich achtereenvolgens liet leiden door afzetontwikkelingen, technische vernieuwingen en smaakveranderingen van consumenten. De volgende drie bijdragen betreffen de markt in Nederlands-Indië. In 'Berichten over en weer' vestigen H. Simons en N. Tophoven de aandacht op de betekenis van de telegraaf voor het contact tussen de firma Gelderman en haar Indische handelshuis Harmsen, Zom & Co. Enigszins aansluitend hierop geven J. A. M. L. Huijts en S. Tils een indruk van de gevolgen van de overschakeling van zeil- op stoomvaart

tussen 1870 en 1930 voor de handel op Indië. In de vijfde bijdrage stellen J. W. A. Korsten en R. M. van Londen vast, dat de deelneming in het Indische handelshuis Geldermans verkoopresultaten ten opzichte van zijn concurrenten niet opvallend positief beïnvloedde.

De laatste vier artikelen zijn gewijd aan het thema werkgever-werknemer. H. M. C. Franken beschrijft het sociaal ondernemerschap van H. P. Gelderman & zonen rond 1890. Vervolgens behandelt L. Keij de bruikbaarheid van de staatsenquête van 1890 als bron voor onderzoek naar vrouwenarbeid in de Twentse textielindustrie. J. H. Berends' bijdrage gaat over de grootste staking in de Nederlandse textielindustrie. Zijn onderzoek in het archief van de werkgeversvereniging de 'Bond voor textielondernemingen in en buiten Twente' wijst uit dat het conflict van 1923-1924 een prestigekwestie was. Het laatste opstel van R. S. van de Sande en M. B. J. Schulte beschrijft het sociale beleid bij Gelderman tussen 1920 en 1940. Er wordt stilgestaan bij de activiteiten van de in 1920 opgerichte personeelsvereniging.

Daarna volgen nog een overzicht van gebruikte bronnen en literatuur, een verklarende lijst producten en een *curriculum vitae* van elk van de zestien medewerkers.

Katoen voor Indie is een verzameling korte geschriften, die verschillende onderwerpen en tijdsintervallen uit de geschiedenis van Gelderman behandelen. Het betreft hier geen *case-studies*, waarbij aan de hand van archiefonderzoek theoretische vraagstukken uit de textielhistorie of de bedrijfsgeschiedenis worden belicht, maar veeleer een inhoudelijke aanvulling op de geschiedschrijving over de firma Gelderman. De stukken bevatten relatief veel, ten dele nieuw, cijfermateriaal. De afwerking van de grafieken en tabellen laat overigens te wensen over. Zo staan er nogal wat foutjes in boven- en onderschriften. Bronvermelding wordt niet overal gegeven. Een ander punt van redactie betreft het fotomateriaal. Vijf van de acht foto's zijn eveneens opgenomen in *Bestemming Semarang*, waarvan twee gespiegeld.

Interessant is de bijdrage van Simons en Tophoven over informatiestromen en de gevolgen van de invoering van de telegraaf. Over dit onderwerp is nog weinig bekend, zodat het te hopen is dat de auteurs hun werk als opmaat zullen gebruiken voor een breder onderzoek naar de contacten tussen Nederlandse producenten en hun vertegenwoordigingen overzee.

J. Mooij

K. ter Laan, *K. ter Laan's Multatuli encyclopedie*, Ch. Keijsper, ed. (Den Haag: Sdu uitgeverij Koninginnegracht, 1995, xii + 575 blz., f69,90, ISBN 90 12 08181 5); H. van Straten, *Multatuli, van blanke radja tot bedelman. Een schrijversleven* (Amsterdam: Bas Lubberhuizen, 1995, 432 blz., f75,- (gebonden), ISBN 90 73978 38 6 (paperback), ISBN 90 73978 43 2 (gebonden)); Ph. Vermoortel, *De schrijver Multatuli* (Den Haag: Sdu uitgeverij Koninginnegracht, 1995, 87 blz., f19,90, ISBN 90 12 08182 3).

1995 was een Multatuli-jaar en wat voor een! Het was immers precies één en driekwart eeuw geleden dat Eduard Douwes Dekker, op 2 maart 1820, te Amsterdam geboren werd. Het altijd actieve Multatuli-Genootschap liet dit feit niet onopgemerkt passeren. Het organiseerde een feestavond in de Amsterdamse stadsschouwburg waar, na de schrijver en gevreesd Multatulikenner W. F. Hermans, die later dat jaar zou overlijden, de kroonprins, de achterachterkleinzoon van de man aan wie Douwes Dekker in 1860 de *Max Havelaar* opdroeg, de